

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ У СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ, ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ЇЇ ПРОЯВУ

Дана стаття присвячена аналізу явища політичної активності, проблемам співвідношення даного поняття з термінами політичної поведінки та політичної участі в структурі політичної культури. Додатково автор аналізує відмінність підходів українських та російських політологів у детермінуванні понять «політична активність», «електоральна активність», «політична участь».

Ключові слова: політична активність, політична поведінка, політична культура, електоральна активність, політична участь, суб'єкт політичного процесу, політичний абсентеїзм, фактори політичної активності.

Данная статья посвящена анализу явления политической активности, проблемам соотношения данного понятия с терминами политического поведения и политического участия в структуре политической культуры. Дополнительно автор анализирует отличие подходов украинских и русских политологов в детерминировании понятий «политическая активность», «электоральная активность», «политическое участие».

Ключевые слова: политическая активность, политическое поведение, политическая культура, электоральная активность, политическая участь, субъект политического процесса, политический абсентеизм, факторы политического процесса.

This article deals with theoretical analysis of the phenomenon of political activity, problems of its relation with the terms of political behavior and political participation in the political culture. Additionally, the author analyzes the difference between Ukrainian and Russian approaches to political notions «political activity», «electoral activity», «political participation».

Key words: political activity, political behavior, political culture, electoral activity, political participation, subject of political process, political absenteeism, factors of political activity.

У середовищі критиків сучасних українських реалій останні півтора десятиріччя в Україні прийнято вважати перехідним етапом від авторитарного посткомуністичного до ліберально-демократичного політичного режиму, з підкресленням вирішальної ролі подій 2004 року у цих трансформаційних процесах. Однак аналіз змін у системі політичних інститутів та нормативно-законодавчій базі, що закріплює основи відносин політичних акторів, ілюструє лише динаміку структурних меж політичної системи. Разом з тим окремої уваги потребує місце та роль у трансформаційних процесах безпосередньо індивіда як носія певної політичної культури, яка, у свою чергу, є ґрунтом

та чинником успішного встановлення того чи іншого типу політичного режиму.

Зміни у політичній поведінці електорату, перехід від політичної пасивності, абсентеїзму до активних дій і навпаки, як свідчить історія політичної науки, є вирішальним аргументом на внесення змін до існуючих правил політичного процесу. Таким чином, зважаючи на перманентні політичні кризи в Україні, неспроможність структур влади чинного режиму стабілізувати соціально-економічні важелі рівноваги в суспільстві, набуває актуальності питання про неопосередковану політичну активність членів суспільства у захисті та реалізації власних інтересів.

Структурним аспектам політичної культури як складової політичного режиму у теоретичній політології приділяється достатньо уваги.

При дослідженні заявленої проблеми автор спирається на структуру політичної культури, подану М. Василюком, виходячи з якої політичний досвід, політична свідомість та політична поведінка є основними компонентами її реалізації в проекції на конкретного індивіда [10]. В даному контексті політичну активність (пасивність) можна ототожнити з поведінкою, що включає політичну участь, політичну діяльність індивіда, а також діяльність політичних інститутів.

Найбільш широко теоретичну базу для вивчення проблеми політичної участі представляють роботи західних, зокрема американських, політологів та соціологів. У західній літературі узагальнені методи та засоби вивчення політичної участі, розроблена методологія та методика прикладних досліджень з цієї проблеми, висловлені прогнози про характер проявів політичної активності у різних соціально-політичних умовах. Категорії політичної участі присвячені роботи С. Верби, Г. Алмонда, Р. Даля, М. Конвей, Р. Мілса, С. Ліпсета та інших. У цих дослідженнях, що спираються на потужну емпіричну базу, міститься аналіз широкого спектру різних способів участі (чи неучасті) суб'єкта в політиці як на індивідуальному рівні, так і через посередництво соціальних інститутів. В цілому в цих працях термін політичної участі отримав всебічну розробку з точки зору структури, форм, рівнів, методів, ідеологічних та соціальних аспектів, гарантованості, ефективності, тобто як формальних, так і сутнісних сторін явища [5], [6].

У сучасному українському політологічному дискурсі щодо проблем політичної участі певний інтерес становлять розробки А. Деркача, який досліджує її психологічні, характерологічні чинники [8]. О. Бардяк ілюструє роль політичної активності у зарубіжному досвіді суспільно-державних перетворень [2]. О. Чуб вивчає фактори політичної активності громадян України у виборчому процесі, нормативно-законодавчі основи політичної активності [15]. У російській науковій літературі з окресленої проблеми варто виділити розробки А. Темкіної, яка досліджує теоретичний бік явища політичної участі з наголосом на гендерний аспект проблеми [13]. В. Петухов аналізує російську практику ролі політичної активності в контексті формування сучасного політичного режиму [7]. О. Добровольська вивчає політичну активність та абсентеїзм в контексті перехідного періоду в межах досвіду Росії та інших країн СНД [4]. В. Римський розглядає політичну участь як індикатор розуміння членами громадянського суспільства політики як засобу для вирішення суспільних проблем [12]. Численна кількість дисертацій захищена як в Україні, так і в Росії з проблематики впливу ЗМІ та освітніх стратегій на соціально-політичну активність громадян.

Однак варто відзначити, що аналіз сучасних досліджень російських науковців у галузі політичної поведінки виявляє чітку тенденцію до аналізу абсентеїстичних настроїв населення, в той час як політична активність уявляється природно властивим типом поведінки громадян. Однак, на думку автора, має право на існування припущення, що тривалий вплив інструментарію певного політичного режиму може змінювати природну установку на активну участь у політичному житті певного соціуму на протилежний.

Аналіз розробок українських науковців у галузі політичної активності індивіда, як суб'єкта політичного процесу, дозволяє зробити висновок, що явище політичної поведінки (політичної активності) переважно розглядається в контексті формування громадянського, що відповідає ідеальній теорії ліберальної демократії, суспільства. Значна увага приділяється загально визначеним формуючим чинникам, як-то соціалізації, політичній освіті, положенням нормативних документів, які б скеровували політичну активність у заданому напрямку. Разом з тим, аргументація досліджень не «прив'язана» до вирішення конкретних проблем, не містить логічного ланцюжка перетворень у політичній свідомості індивіда, який би гарантував формування ліберально-демократичного типу політичної поведінки, а саме актуальної для сучасних українців зміни політичного абсентеїзму на *конструктивну політичну активність*.

Таким чином, дана стаття присвячена конкретизації поняття політичної активності, а також аргументованій систематизації детермінант політичної активності – внутрішніх (носієм яких виступає суб'єкт політики) та зовнішніх (вплив середовища на суб'єкт політики) (за дихотомією А. Деркача), з метою їх подальшого комплексного аналізу.

Задля досягнення окресленої мети автор вважає за необхідне:

- визначити явище «політичної активності»;
- окреслити співвідношення термінів «політична активність» та «політична поведінка»;
- систематизувати та класифікувати детермінанти політичної активності як складової політичної культури.

Основним критерієм теорії класичної ліберальної демократії визначено свободу дії суб'єктів політичного процесу. В свою чергу, А. Деркач наголошує на конкретних характерологічних властивостях людини, що зумовлюють її здатність ефективно функціонувати в умовах свободи, – активності та здатності до конструктивної дискусії [8].

Якщо розглядати людське суспільство як сукупність індивідів, об'єднання яких сприяє реалізації їх розрізаних інтересів та захисту спільноти, а політичну владу як відношення примусу та підкорення, або, за визначенням Т. Парсонса, як «здатність приймати рішення та вимагати їх обов'язкового виконання», виявляється, що активна дія є обов'язковою складовою як

вертикальних, так і горизонтальних відносин учасників суспільно-політичного процесу [1].

У російській мові активність трактується як щось «діяльнісне, енергійне, те, що розвивається» (за словником С. Ожегова 1987 р.) [3].

У соціології поняття соціальної активності визначається як «сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на вирішення завдань, що стоять перед суспільством, соціальною групою у даний історичний період» [3].

У сучасній політологічній літературі – українських та науково-популярних іншомовних виданнях – можна зустріти наступні визначення *політичної активності*:

- форма соціальної активності, що реалізується у сфері політичної діяльності;
- діяльнісне вираження інтересів особистості, групи, партії, руху в галузі владних відносин;
- діяльність соціальних груп чи індивідів, пов'язана з прагненням удосконалити чи змінити соціально-економічний чи політичний порядок, соціально-економічні та політичні інститути;
- поняття, що розкриває сукупність дій індивідів чи соціальних груп, спрямовані на зміну власного політичного статусу чи оточення. Як правило, розглядається у єдності двох компонентів: матеріального (реальна зміна політичних відносин) та духовного (аккумуляція та трансляція політичного знання та досвіду, обмін інформацією, міжгрупова та міжособистісна координація). Проявляється у політичній діяльності, спілкуванні, поведінці та може бути спрямована як на конструктивно-реформаційну зміну політичної якості, так і на деструкцію віджилых політичних форм.

Однак варто зауважити, що в наукових російських та сучасних науково-публіцистичних закордонних публікаціях існує дихотомія окресленого явища, що виявляється в існуванні окремих понять – *активності громадянської* (що за визначенням переважно повторює термін політичної активності в українських джерелах і відрізняється наголосом не на самостійному вирішенні громадянами власних проблем, а привертання уваги влади до них) та *активності електоральної*. Специфіка останнього терміна полягає в тому, що він окреслює особливості поведінки електорату (виборців), яка, в свою чергу, є інституціоналізованою, тобто залежною в значній мірі від інститутів, правил та законів, що регламентують політичний процес у державі. В цьому ж контексті зазначається, що «падіння рівня активності виборців є індикатором тенденції послаблення та руйнування зв'язків між державою та громадянами». Додається також, що не варто проводити паралель між активністю виборців у Росії (яка не є обов'язковою за буквою закону), де демократична процедура виборів не є багаторічною традицією, та країнами, наприклад, Європи. В той же час

зазначається, що, зважаючи на зумовлюваність активності електорату не одним, а декількома чинниками, сучасна динаміка політичних процесів як у Росії, так і за кордоном, має багато схожого [9].

На думку автора, в контексті вирішення проблем політичної активності саме українців такого роду дихотомія понять не є ключовою для виокремлення окремого напрямку дослідження, оскільки, як свідчить статистика, динаміка участі громадян як безпосередньо у виборах, так і у буденній діяльності суспільно-політичних об'єднань залежить від одних і тих самих чинників.

На нашу думку, коректним буде узагальнене визначення *політичної активності як діяльності індивідів чи соціальних груп, спрямованої на задоволення інтересів, зміну власного політичного статусу, соціально-економічних умов в державі та політичних інститутів, що реалізується у політичному просторі*.

У свою чергу, визначення терміну політичної поведінки видається більш складним, оскільки в наукових колах відсутня єдина точка зору на її місце в структурі політичної культури.

За класичним визначенням Г. Алмонда та Г. Пауелла, «політична культура є сукупністю індивідуальних позицій та орієнтацій учасників даної політичної системи. Це суб'єктивна сфера, що формує основу політичних дій та надає їм значення» [14].

Як було зазначено вище, автор поділяє думку М. Василика, що за своєю сутністю (сукупність орієнтацій) політична культура не задає тип поведінки, а лише визначає вибір спрямованості діяльності. Іншими словами, історичний, соціальний досвід, а також ментальні характеристики певної соціальної спільноти «пропонують» індивіду обирати з певного набору форм діяльності (реакцій на вплив системи), завчасно окреслюючи можливу зворотну дію у вигляді санкцій чи заохочень. Це ж підтверджується теорією В. Парето про те, що політична культура є явищем суперечливим, що виявляється у співіснуванні в ній «логічних», «нелогічних» і «позалогічних» елементів (мотивів), які знаходять вияв у одночасному здійсненні активної та пасивної форм політичної участі індивіда [1].

Таким чином, політична поведінка – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів на діяльність політичної системи [3].

Переважає більшість дослідників виділяють у найбільш загальному поділі дві форми політичної поведінки – участь та неучасть. Перша об'єднує різні типи поведінки (як конструктивні, так і деструктивні, з різним психологічним, змістовним, конфліктогенним наповненням), друга інтерпретується у термінах «апатія», «абсентеїзм» тощо та характеризує відсутність інтересу, відмову від участі у політичному житті суспільства або заперечення його як такого.

Американський політолог С. Верба підкреслює, що *політична участь* – «це передусім

інструментальна активність, за допомогою якої громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він *вживав бажані для них заходи*» [10].

Важливо зауважити, що, з точки зору західних політологів, політична участь має власні розумні межі, необхідні для стабільного розвитку суспільства. В такому випадку обмежена участь або навіть неучасть може розглядатися в якості стабілізуючого чинника.

Як зазначає О. Добровольська, досліджуючи політичний абсентеїзм на російських теренах та в країнах СНГ, активізація аполітичних прошарків населення, наприклад, та включення їх у політичний процес може призвести до дестабілізації політичної системи. Руйнуючий характер діяльності аполітичних прошарків населення дозволяє зробити висновок про небезпеку розширення масштабів участі за межі традиційних форм демократичної активності громадян [4].

Таким чином, можна зробити висновок, що в структурі політичної культури *політична активність* може бути визначена як тотожна *політичній участі* (на відміну від політичної неучасті, або її загостреної форми – абсентеїзму), що є однією з форм політичної поведінки.

У політологічній традиції визначення детермінант політичної активності (як і пасивності) зводиться до аналізу причинно-наслідкових, мотиваційно-реакційних зв'язків політичної системи та індивіда.

Як у вітчизняній, так і закордонній практиці існує чимало прикладів, коли зневіра до дій політичних керівників, соціально-економічна криза в суспільстві призводила до відмови населення від участі у електоральних процесах. У той же час приклад сучасної, на перший погляд, соціально-розвинутої Швеції ілюструє спад політичної активності населення навіть за умов демократично-досконалої нормативної системи щодо участі громадян у формуванні керівних структур держави або вирішення загальноважливих питань шляхом референдуму. Тоді як досягненню сучасного добробуту країни передувала саме громадсько-політична активність (об'єднання дрібних та середніх власників, фермерів, робітничих груп) [2].

Приклад Швеції ілюструє експериментальний висновок соціології щодо середнього класу. Для нього головним є успішність у занятті власною справою та повноцінне забезпечення власного життя, як правило, без втручання у політику. Люди подібного типу обмежують свою політичну діяльність участю у виборах, референдумах. Більш активна участь та включення у політичну діяльність для людей такого типу відбувається у випадку, коли їх існування чи діяльність зазнають обмежень та тиску з боку чинної влади (недосконалість законодавства, надмірне оподаткування, расова дискримінація тощо) [2].

Іншими словами, каталізатором політичної активності є *падіння показників рівня життя населення нижче середнього*. Підтвердженням

цьому можуть служити сучасні події в Україні, коли рівень безробітних за останніми даними становить 3 % населення, а до кінця поточного року прогнозується його збільшення у 3 рази. Країну охоплює хвиля страйків, однак, як не дивно, їх мотивацією виступає вияв невдоволення. Тоді як конструктивна співпраця фінансово-виробничих об'єктів на місцях задля збереження стабільності та подолання наслідків кризи, залучення можливостей місцевого самоврядування на повну силу спостерігаються лише в деяких областях Західної України.

У зв'язку з цим постає питання про *роль психологічних, ментальних особливостей індивідів*, як чинників налаштованості на активну, та, насамперед, конструктивну участі у вирішенні проблем спільноти, та, зрештою, усвідомленні власного місця в управлінських структурах суспільства.

Ще одним важливим чинником формування у громадян активної позиції щодо управління суспільними процесами є *історико-політичний досвід держави, попередній політичний режим*. Останній передбачає засоби для виховання певної політичної культури, як-то логіку соціалізації, акценти освіти та історичної пам'яті, окреслення можливостей та меж самореалізації, пропаганду цінностей тощо.

Таким чином, беручи до уваги проголошений в Основному Законі України статус демократичної держави, а також орієнтацію на ліберально-економічні механізми регулювання життя суспільства та прагнення побудови ефективного громадянського суспільства, варто виявити та структурувати сукупність чинників політичної активності з метою моніторингу їх сучасних показників, динаміки та стратегій розвитку.

Сучасна політична теорія має можливість об'єктивно оцінювати роль і значення окремих параметрів суспільства та властивостей його членів у впливі на динаміку суспільного життя. Однак, незважаючи на це, окремі дослідники надають перевагу лише певному колу показників, нехтуючи глобалізаційними процесами в сучасному світі та мультиобумовленістю кожного вчинку людини, надто – політичної дії – в умовах сучасного розвитку технологій на політичну свідомість.

У політологічному енциклопедичному словнику за ред. В.П. Горбатенка зазначено, що серед факторів, які впливають на політичну активність, політологи виділяють рівень освіти та ступінь успіху. Можна провести паралель такого вибору з логікою включення індивіда до середнього класу через досягнення бажаного статусу. Також зазначається, що в основі політичної активності лежать неординарні психологічні та соціальні якості суб'єкта (тип темпераменту тощо) або за іншою класифікацією – екстравертивність, завищення претензій. О. Лузан та О. Черниш структурують фактори політичної активності на макрофактори (панівні світові тенденції, характер політичного режиму, морально-політичне становище в країні),

фактори середнього рівня (добробут, вплив колективу, сімейний стан) та мікрофактори (освіта, досвід, воля, мотиви, темперамент, самоідентифікація з референтною групою) [11].

Політична енциклопедія за редакцією Г.Ю. Семігіна подає сукупність чинників політичної активності (громадської) згідно з точкою зору російських політологів. Зазначається, що найчастіше політична активність є результатом певних дій державних установ, політичних організацій, мас-медіа. Цікаво, що тут же зазначається, що різного роду акції (як форми політичної активності) пов'язані з виявом масових емоцій (на відміну від діяльній участі у вирішенні питання) [9].

А. Деркач, розглядаючи політичну активність індивіда як результат вираження його психологічних, характерологічних особливостей, поділяє чинники впливу на характер активності та особливості її вияву на внутрішні (носієм виступає суб'єкт політики) та зовнішні (вплив середовища на суб'єкт політики). На думку автора, дана дихотомія має бути витокм класифікації детермінант політичної активності [8].

У сучасній політичній думці вельми актуальним є інтерес до гендерного виміру політичної участі, а також увага до особливостей участі молоді у політичному процесі. В контексті першого напрямку в якості чинників політичної активності досліджуються можливість та характер самореалізації, структурні чинники, пов'язані із соціальною структурою суспільства (доступ до ресурсів, досвід, традиція суспільної думки), а також ситуаційні (біографічні) чинники [13].

Подібним чином детермінанти політичної активності молоді охоплюють механізм соціалізації, місце в соціальній структурі, ціннісно-орієнтаційну мотивацію.

Загалом аналіз проблем політичної участі як у вітчизняній, так і зарубіжній політології здійснюється з урахуванням соціально-економічних умов у державі на конкретний момент сплеску/падіння активності, інформаційного поля, в якому перебуває суб'єкт активності. Важливим чинником є моніторинг сукупної та диференційованої активності різних соціальних груп суспільства.

Таким чином, на думку автора, загальна класифікація чинників політичної активності може бути представлена наступним чином:

I. Зовнішні

1. Політичний режим:

- 1) Історична динаміка політичного режиму.
- 2) Сучасний механізм участі у формуванні структур влади.
- 3) Комплекс засобів політичного примусу.
- 4) Інформаційне поле режиму.

2. Показники соціально-економічного стану в державі.

3. Місце суб'єкта в соціальній структурі суспільства:

- 1) Механізм соціалізації індивіда.
- 2) Середовище самореалізації.

II. Внутрішні

1. Політико-культурні:

- 1) Психологічний тип.
- 2) Характерологічні властивості.
2. Регіонально-етнічна приналежність.
3. Ситуативні (біографічні):

- 1) Вік.
- 2) Стать.
- 3) Рід занять.

Як свідчить практика сучасного політичного процесу в Україні, актуальні потреби українського суспільства не можуть бути задоволені в повній мірі пасивним слідуванням виробленим роками традиції підтримки/не підтримки кандидатів на виборах у керівні структури держави, а надто – самоусуненням від цих процесів. Натомість історія зарубіжної політичної думки пропонує чимало прикладів активного розвитку організованих спільнот (найбільшою з яких і є держава) за умови раціонально-активістської моделі участі її членів у політичному житті суспільства. Так, за класичною теорією громадянського суспільства, саме діяльній (на протигагу номінативній) участь кожного її члена у вирішенні проблем є запорукою ефективності даного інституту.

У структурі політичної культури політична активність стоїть на одному рівні з політичною діяльністю індивідів та інститутів. Отже, варто усвідомлювати взаємозалежність цих – цілого та часткових – понять. У радянському суспільстві політична участь мала місце лише у мобілізаційному характері, що ж до політичної діяльності, то вона також була жорстко контрольованою «зверху». Таким чином, політична культура, успадкована пострадянським суспільством, містить характерні риси лояльності до інститутів керування та запит на вказівку щодо передбачуваного результату суспільної діяльності.

Україна, обравши шлях ліберально-демократичного розвитку, потребує виховання громадян саме в контексті усвідомлено ефективного, діяльній членства у малих та великих спільнотах. Таким чином, актуальною є потреба об'єктивного аналізу чинників політичної активності українців за останнє десятиріччя з метою подальшого формування обґрунтованих програм та механізмів залучення населення до вирішення суспільних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой политической мысли: В 4 т. – М., 1997. Т. Парсонс. – С. 479- 486.
2. Бардяк О. Політична активність. Цінність та прояв // <http://www.pravda.com.ua/news/2008/10/17/83006.htm>.
3. Визначення термінів: «активність» – <http://ru.wikipedia.org/wiki>; «соціальна активність» – <http://yas.yuna.ru/>; «політична поведінка» – <http://www.polit.freecopy.ru/print.php?id=157791>.

4. Добровольская Е. Политическая активность и абсентеизм (Опыт России и других стран СНГ) // www.refz.ru/referat/.
5. Ковлер В.И., Смирнов В.В. Демократия и участие в политике: Критические очерки истории и теории. – М., 1986.
6. Концепции политического участия в западной политологии. – М., 1986.
7. Петухов В. Политическое участие россиян: характер, формы, основные тенденции // <http://www.carnegie.ru/rupubs/books/volume/56412.htm>.
8. Политическая психология. Учебное пособие для вузов. Под ред. Деркача А.А., Жукова В.И., Лаптева Л.Г. – М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 858 с. – Гл. 3, п. 4.
9. Политическая энциклопедия. В 2 т. Т. 1. / Нац. обществ.-науч. Фонд; Рук. проекта Г.Ю. Семигин; Науч.-ред. совет: пред. совета Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 750 с.
10. Политология. Учебник под редакцией проф. М.А. Василика. – М., ГАРДАРИКИ, – 2006. – 588 с. – Гл. 12.
11. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид. доп. перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
12. Римский В. Политическая и общественная активность российских граждан // Общественные науки и современность. – 2007. – № 5. – С. 60-68.
13. Темкина А. Теоретические подходы к проблеме политического участия: гендерное измерение // http://www.indepsocres.spb.ru/sbornik4/temk4_1.htm.
14. Циганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М.: Интерпракс, 1995. – 296 с.
15. Чуб О. Фактори політичної активності громадян України у виборчому процесі // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 1 // http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_1/visnyk_st_19.pdf.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Колісніченко А.І.;
кандидат історичних наук, доцент Бобіна О.В.

© Четверик А.Ю., 2009

Надійшла до редакції 19.03.2009 р.